

KROZ PROŠLOST ZAGREBAČKIH KAVANA

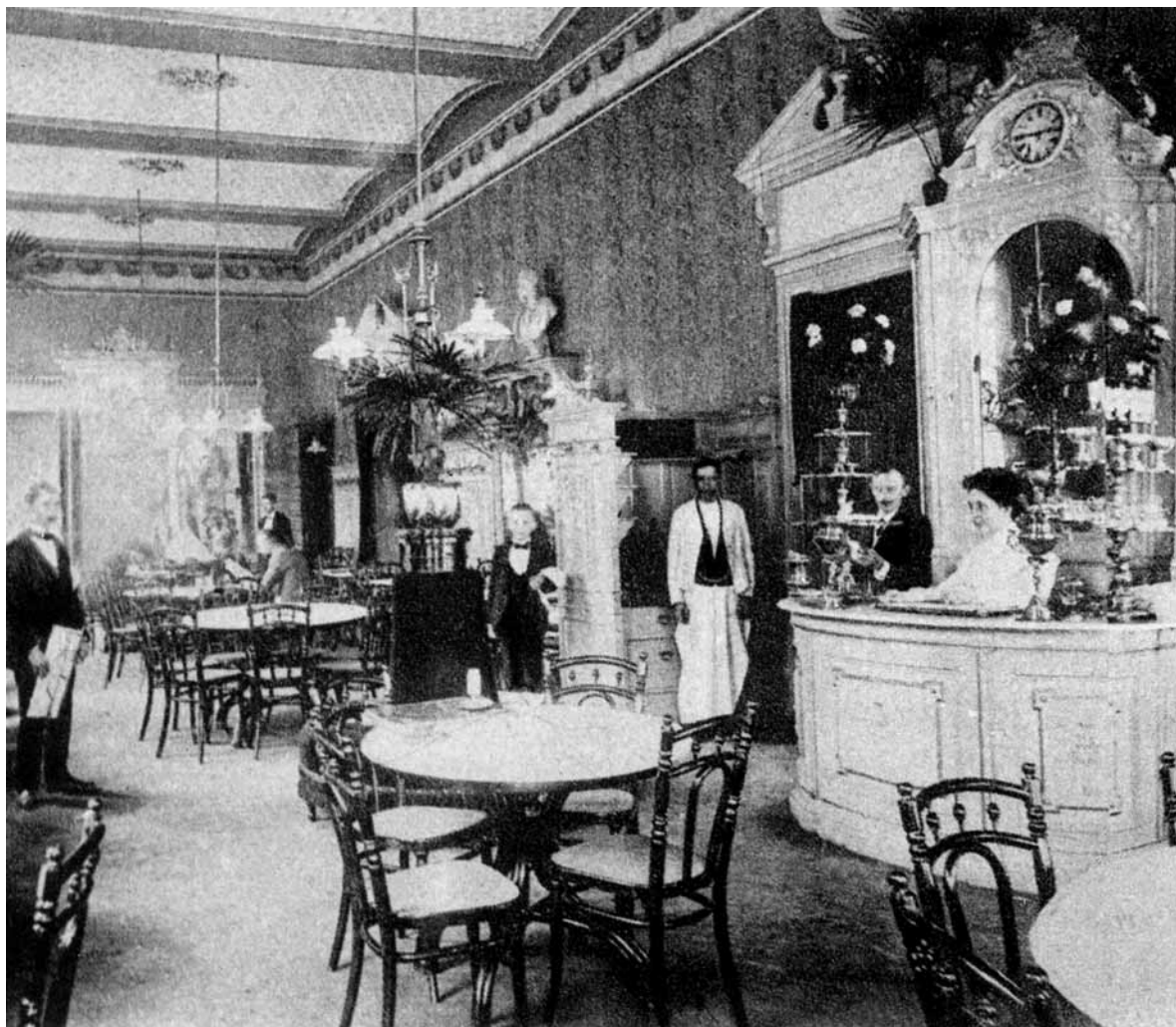
Zagrebački kavanar Göschl 1832. preporučuje svoj »Kaffehhaus Fortuna« na Markovu trgu, u kući u kojoj se do izgradnje Sabornice 1907. nalazila Gradska ljekarna.

Na neobaveznoj šetnji kroz prošlost zagrebačkih kavana zaustavit ćemo se kod »Fortune« zbog onog arhaičnog oblika riječi *Kaffeh* što nas odmah odvođi skoro tisuću godina unatrag, na izvore tog mirisnog napitka. Danas ga pijemo onako s nogu, u tijesnim kafićima, u žurbi, bez uživanja, osjetila okusa i mirisa skoro indiferentna, otupjela, spram toga slavnog napitka kojemu je nekoć Johann Sebastian Bach posvetio jednu svoju kantatu, a u Balzacovu radnom kabinetu u Parizu izložena je na istaknutu mjestu njegova porculanska grijalica u kojoj je uvijek bilo vrele kave, što je pisca *Ljudske komedije* održavala budnim i o kojoj je s toliko žara pisao i pripovijedao. Arapski je poluotok pradavna postojbina kave koja se tamo uživa već od oko 875. godine. Neki izvori, međutim, tvrde da je kava svoj pohod po svijetu počela iz etiopske pokrajine Kafa. Do Carigrada je stigla istom u doba Sulejmana II. pa ju je ubrzo sav muslimanski svijet počeo uživati, tako da je postala čak i politički problem, jer su džamije opustjele, a kavane se punile. U Europu je stigla tek u 17. stoljeću, ali zahvaljujući Turcima Sarajevo i Beograd pili su kavu već stoljeće ranije.

U nas se kavanarski obrt (*caffearius*, *caffecocctor*) javlja sedamdesetak godina nakon spomena o prvom kavanaru u Beču. Prvi put je zabilježen u dokumentima kada je *caffearius Valentinus Oro (Horro)*, kojem ne znamo podrijetlo, godine 1756.¹ dobio pravo građanstva u Zagrebu, a posjedovao je čak i svoju kuću na broju 8 u današnjoj ulici Tita Brezovačkog, nekad Markovoj, gdje je živio od 1762. do 1783.² Godine 1777. zabilježen je kao zagrebački građanin *caffearius Josephus Delavina* iz Belgije, zatim 1778. Joannes Szoltnner, 1779. Austrijanac Franciscus Blei, ranije sobar kod grofa Ladislava

¹ Podaci o pravu građanstva uzeti su iz djela: *Povijesni spomenici grada Zagreba*, Povijesni muzej Hrvatske, gradu pripremili Emilij Laszowski i Lelja Dobronić, sv. XX, Zagreb 1971., i *Protocollum civium liberæ regis civitatis zagrebiensis 1733-1864.*, Državni arhiv Zagreb.

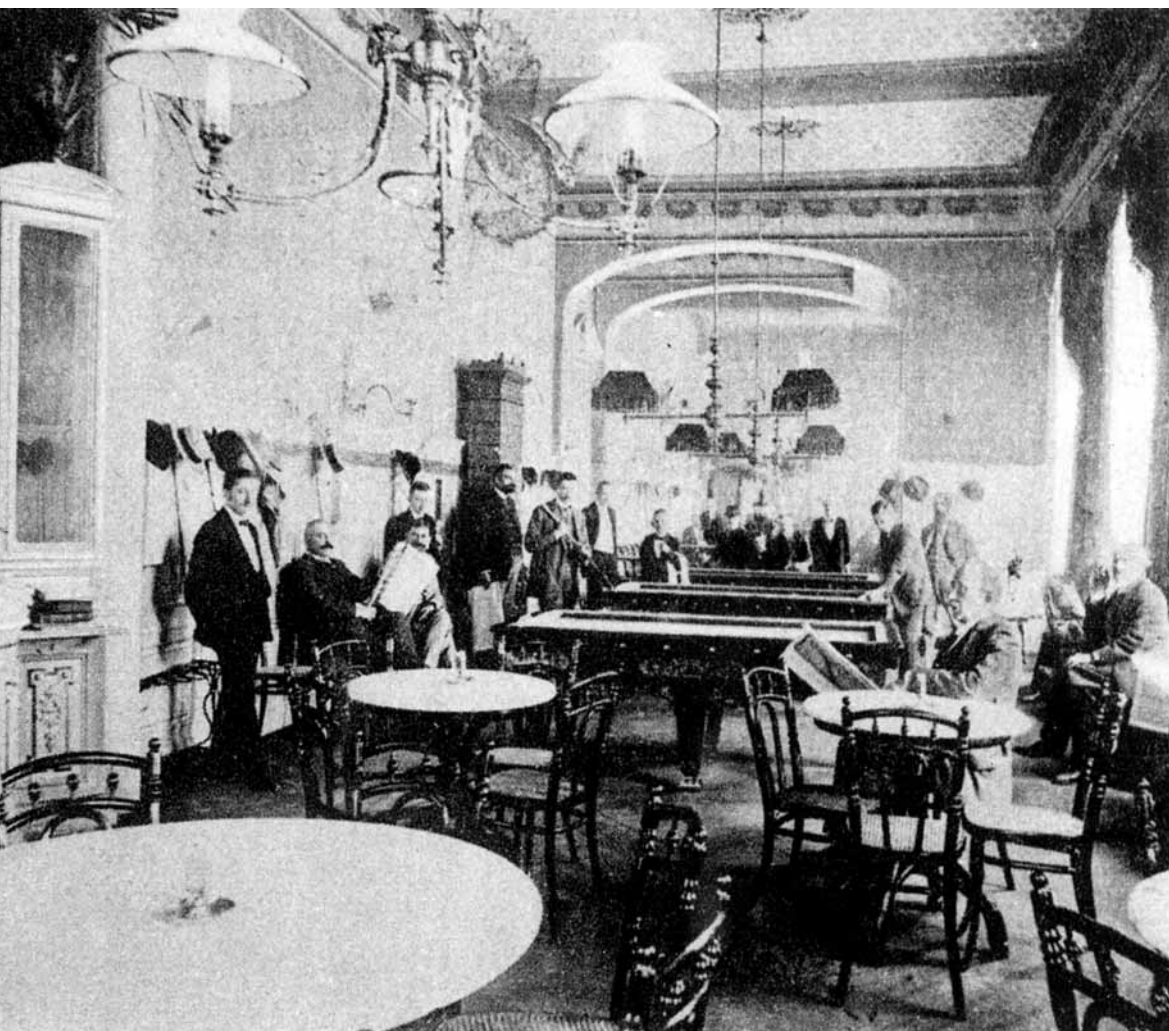
² Lelja Dobronić: *Zagrebački Gornji grad nekad i danas*, Zagreb 1967., str. 131.

Kavana »Zagreb« na Zrinjevcu 1898.

Erdödyja, 1796. Franciscus Susich (*nobilis croata*), 1815. Bavarac Joannes Schaller, 1824. Mađar Leopoldus Pflanzler, 1826. Nijemac Jacobus Leiber, 1829. Joseph Stallenberg, 1832. Andreas Czerny iz Moravske, 1834. Nijemac Joannes Göschl i 1835. Štajerac Josef Hönig. Tu bismo mogli završiti s pregledom kavanara iz prve polovice 19. stoljeća, jer od tada postoji već i više vijesti o samim kavanama.

Ne znamo kako su i gdje kuhali i točili kavu ti prvi naši kavanari, jedino što bismo, prema podacima o prvim bečkim kavanama, mogli pretpostaviti jest da su i u nas vladale slične prilike i običaji. Zanimljivo je pogledati kako je

to bilo u Beču i zbog prvog njihovog kavanara,³ rodenog u Somboru od majke Srпкиnje, koji se izdavao za Poljaka, što nije ni čudo budući da je njegova kavanarska karijera počela u vrijeme turske opsade Beča kad su Poljaci s Janom Sobjeskim bili zacijelo vrlo cijenjeni. Zvao se Georg Franz Kolschitzky, a najprije je sa svojim pomoćnikom Đorđem Mihajlovićem bio au-

³ Werner J. Schweiger: *Kolschicky — das Ende einer Sage. Die Pestsäule, Monatschrift für Politik, Literatur und Kultur*, Wien 1972., Nr. 3, S. 225-229; autor kaže da mu je pravo ime Kulczycki, ali da ne potječe iz poljskog Sambora nego iz »južnougarskog slobodnog gradića Sombora ili Zombora«.

Šetnja Zrinjevcem

strijski tumač u turskom vojnom logoru (*Khays. Türkischer Hoffcurier*) te je često putovao između Beča i Beograda. Pod imenom Goldschütz zabilježen je godine 1678. kao srpski *Orientwaren-Importeur*.

Hotel »Palace«, 1907.

Ipak, čini se da Kolschitzky nije bio prvi koji je Bečane upoznao s kavom. Nešto ranije javlja se Beograđanin Dimitrije Domasy, a upravo za opsade Beča i neki Grk Teodat koji je pod otvorenom boltom točio kavu. Ubrzo nakon opsade 1683. Kolschitzky je, obučen u tursko odijelo, kružio gradom sa svojim kotlićem i daskom o koju su bili obješeni lončići i vrčevi te se zaustavljao gdje god na ulici ili u kakvoj veži i kuhao svoju *turkische Suppe Kaffeh*. Točeci kavu, usput je pričao gostima o svojim putovanjima i junačkim djelima u turskim logorima i nudio im posljednje zanimljive vijesti. Tako je ta mala putujuća kavana sadržavala, u stvari, sve što će se kasnije naći i događati u pravim kavanama. Kasnije je Kolschitzky otvorio posve skromno namješten lokal. Nekoliko primitivnih drvoreza po zidovima i nekoliko stolaca bio je sav inventar prve bečke kavane koja će kasnije svojim uređenjem, podvorbom i svim ostalim sadržajima postati uzorom, takoreći, cijeloj Europi.

No, vratimo se u Zagreb gdje se, dakle, kava javno točila već u 18. stoljeću a prve kavane bili su šatori na zapadnoj strani Harmice⁴ koja je tada kao saj-

⁴ Antun Cuvaj: »Povijest trgovine, obrta i industrije«, rkp. dep. Arhiv Hrvatske, sv. III, str. 811.

Terasa »Velike kavane« 1910.

»Velika kavana« u kući Pavla Hatza na Jelačićevu trgu, neposredno prije rušenja 1928. Na tom je mjestu izgrađen hotel »Dubrovnik«.

mišni trg bila određena uglavnom za prodaju stoke, pečenjare i krčmare, dok se ostala roba prodavala na Markovu trgu pod šatorima ili pod boltama. Među prvim zagrebačkim kavanama spominje se »Kazališna« u starom Amadeovu teatru u Demetrovoj ulici, a uz nju se nalazila gostionica i slastičarnica.⁵ Da je Zagreb početkom 20. stoljeća morao imati kavane, svjedoči i naredba Ugarskoga namjesničkog vijeća o radu u kavanama u kojima se igraju igre svake vrste, među njima i biljar, što se zbog pobožnosti ne dopušta nedjeljom poslije podne do 4 sata, a ne smije se igrati dulje od 11 sati noću.⁶ Povijest »Kazališne kavane« možemo pratiti uz povijest same kazališne zgrade, jer se 1836. obznanjuje da se u novoj kazališnoj zgradi na Markovu trgu, koju je 1833-1834. dao podići zagrebački trgovac Kristofor Stanković, izdaju prostorije za kavanu na neograničeno vrijeme.⁷

⁵ L. Dobronić, dj. n. u bilj. 2, str. 155.

⁶ A. Cuvaj, n dj.

⁷ Podaci o kavanama, trgovinama i dnevnom životu grada u prvoj polovici 19. stoljeća uzeti su iz više godišta novina »Agramer politische Zeitung«, časopisa »Luna« i »Novina Horuatzko-Slavonsko-Dalmatinskih« (»Ilirskih narodnih novina«).

Kavana »Palajnovka« na Ilirskom trgu 1836.

I na suprotnom uglu, na broju 9, u lokalu koji još i danas postoji, povremeno se nalazila kavana, gostionica pa i kazališna restauracija. »Fortunu« moramo ponovno spomenuti, jer 1834. kavanar Göschl nudi i prenoćište za putnike koji dilihansom prolaze kroz Zagreb na putu Beč-Zadar pa bismo prema tome mogli zaključiti da je poštanska postaja bila na Gornjem gradu. Za doručak Göschl putnicima nudi kavu i čokoladu.

Društveni život zagrebačkoga srednjeg sloja u prvoj polovici devetnaestog stoljeća bio je prožet njemštinom i ilirci su došli u pravi čas. Građane zabavljahu njemačke dramske i operne družine, a tek ponekad se davala kajkavska komedija, političke obavijesti bijahu u jedinim novinama »Agramer politische Zeitung«, a literarne u časopisu »Luna«, također na njemačkom jeziku. Tu je, doduše, bila otisnuta i koja kajkavska pjesmica ili u ono vrijeme popularna šarada u stihovima koje je autor bio i sam Ljudevit Gaj. Sadržajno, pak, bez obzira na jezik i političke vijesti prenesene iz njemačkih službenih novina, list je pružao dosta bogatu i zanimljivu sliku društvenog života. Zagrepčani su kupovali u trgovinama koje su sve odreda nosile njemač-

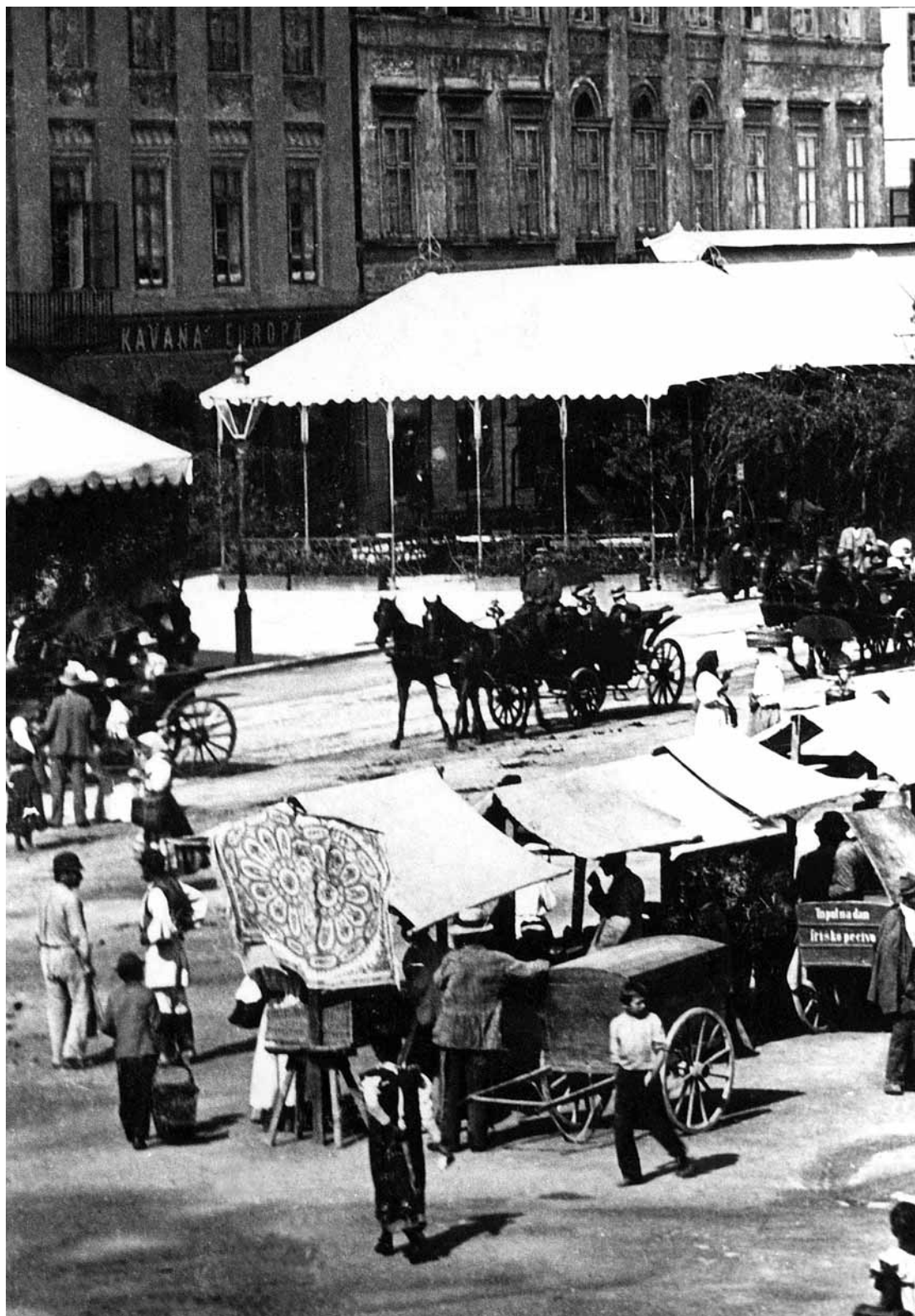

»Narodna kavana« na Jelačićevu trgu sredinom 19. stoljeća

ke nazive, na primjer, »Zum roten Maltezer Kreuz«, »Zur Schöner Dalmatinerin«, »Zum weissen Hahn«, »Zum Blauen Kugel«, »Zum Elephanten«, itd. Gostionice, kavane i svratišta također nose nazive uobičajene u toj struci i u ostalim europskim zemljama: »Drei Raaben«, »Zum Kaiserwirt«, »König von Ungarn«, »Zur Stadt Wien«, »Zum Mohren«, »Jägerhorn«...

Kaligrafi i pismoslikari imali su pune ruke posla da naslikaju »s desnom ili u lapidar-maniri« sve one cimere što su visjeli iznad svake bolte. »...Da koji inostranac u Zagreb dođe, pa razgleda napise vrh dućana i cimere zanatlija to bi prije mislio, da se u kakovom njemačkom gradu nalazi, nego li u stolnoj varoši Hrvatske...«, zapisao je Antun Nemčić godine 1843.⁸ Takoreći svaki dan gostovale su u gradu različite putujuće družine, mehaničari, optičari, skakači, jahači, gimnastičari koji su pokazivali svoje majstorije i eksperimente, pa različiti putujući spektakli — diorame, kozmorame, panorame — što

⁸ Antun Nemčić-Gostovinski: *Putositnice*, Zagreb 1942., knj. L, str. 83.

Kavana »Europa« na Jelačićevu trgu oko 1898.

Kavana »Korzo« na uglu Ilice i Gundulićeve, 1906.

Unutrašnjost kavane »Korzo« 1906.

je, zapravo, bila predigra za prvu svjetsku kino predstavu što će se održati godine 1895. Tako, na primjer, akademski slikar Johann Bayer prikazuje 1833. »optičko putovanje po sobi« koje se može vidjeti u Keglevićevoj kući (Ilica 39), mehaničar Tshuggmall u sali Akademije (Gimnazija na Katarinskom trgu) svoj mehanički »Umjetnički teatar«, u kojemu figure izrađene iz drveta, metala i kože, pokretane kompliciranim aparatom s bezbroj kotačića, žica i zubaca, plešu u taktu glazbe, pokreću svoja metalna lica, ispijajući čaše vina... (još jedno iznašašće 18. stoljeća čudesno bogatog raznolikim izumima i praktične i zabavne namjene). Braća Pratte iz Stockholma sa svojim lutkama daju prave predstave strave i užasa s duhovima, božanstvima i kraljevima (pokretne slike što su prikazivale duhove poginulih ličnosti u Francuskoj revoluciji osobito su privlačile publiku), s romantičnim, tada modernim sadržajima i uzbudljivim naslovima poput onog *Angelo veliki bandit ili ponoćni*

Unutrašnjost kavane »Korzo« 1906.

duh, ili pak *Oton crni vitez*. Neki je Lecert pokazivao pravog, pravcatog slona pod imenom Baba, Thomas Culley stigao je iz Londona sa svojim zmijama i pokazivao ih u kavani »Kruna« u Ilici, a Mariano Senepa, mašinst iz Rima, aerostatične produkcije s balonima. U kazalištu su se održavale seanse egipatsko-grčke magije te indijske i kineske eksperimentalne fizike, ili »orijaške maglene slike u promjeru od 2 hvata«, popraćene predavanjima iz geografije.

Kako vidimo, sve brojniji izumi i nova saznanja našli su put do široke publike pomoću takvih popularnih predstava među kojima je, dakako, bilo i šarlatanstva. Različiti putujući trgovci, obrtnici, slikari, učitelji plesa odsjedaju po gostionicama i hotelima i nude svoju robu i usluge što se sve može vidjeti ili obaviti za nekoliko dana njihova boravka u hotelskim sobama ili za kavanskim stolom. Tu se damama i gospodi nudi friziranje po najnovijoj modi,

potom ženske kape i jutarnje haljine, slikar oglašava izradu minijatura i portreta, »meštar zubarstva i kirurgije polag sadanjeg stupnja umetnosti i nauka« brzo popravlja zube, učitelj plesa daje poduku u francuskoj kadrili, mazurki, litvanki i gitani. Malom gradu od svega deset tisuća stanovnika stajale su, kako vidimo, na raspolaganju različite zabave, od kavana i gostionica do cirkusa i kazališta.

Osim nekoliko većih kavana, od kojih su neke još i danas u promijenjenu ruhu na istom mjestu, bilo ih je tada već mnogo na raznim stranama grada, a mijenjale su često i vlasnike i zakupnike. O onim glavnima ostalo je ponešto zapisano u memoarima, putopisima ili književnosti pa ih možemo slijediti prema tim izvorima. Mijo Krešić (1818-1888), poznati zagrebački trgovac, rođeni Karlovčanin, urednik i izdavač časopisa »Naše gore list«, član mnogih društava i organizacija, ostavio nam je vrlo privlačnu i dragocjenu knjižicu svojih uspomena o životu u starom Zagrebu. Tako nam opisuje gostionicu i kavanu »Zum Kaisenwirt« (»Carskom gostioničaru«) koja se nalazila u kući Stjepana Jelačića Bužinskog na uglu Harmice i Ilice. Tu kuću je kupio Kristofor Stanković 1833. i nadozidao još jedan kat. Iz 1818. sačuvan je crtež graditelja Bartola Felbingera,⁹ a zgrada postoji još i danas kao trokatnica. U Krešićevo vrijeme, upravo 1833., »...ova najglavnija gostiona stajaše samo jedan kat visoka, na uglu gdje danas stoji Stankovićeve kuća, niska kano da je u zemlju propala, te se je s ulice moralo ići dolje kroz stube kao u pivnicu do restauracije i kavane, koju je neki Leiber, Nijemac, otvorio i prvi počeo praviti sladoled, jer o kakovu slastičaru nije onda u Zagrebu bilo ni spomena...«.¹⁰

Jacobus Leiber imao je 49 godina kad je 1826. postao zagrebačkim građaninom, a bio je tada i član Narodne straže.¹¹ Do danas nam se sačuvao portret muškarca zrelih godina, crne kratke kose, u plavu kaputu i bijelu prsluku, s bijelom maramom oko vrata na kojoj je zapisano da je to Fr. Leiber, kavanar u Zagrebu, a navedena je i godina 1835. Je li to možda Jakob iz dvadesetih godina (što bi se po frizuri i odjeći moglo možda pretpostaviti), ili neki njegov nasljednik, nije bilo moguće istražiti, no to i nije toliko važno, već je zanimljivo da se taj kavanar spominje i riječju i djelom, pa čak u toj maloj Krešićevoj žanr sličici naziremo i prostor njegove kavane. Još je jedna mala neobičnost vezana uz Jacobusa Leibera. Godine 1834. oglašuje da se u njego-

⁹ Lelja Dobronić: *Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba*, Zagreb 1971., si. 64-66.

¹⁰ Mijo Krešić: *Autobiografija*, Zagreb 1898., str. 7-8.

¹¹ *Spisi grada Zagreba*, 1826., br. 344. PAZ.

voj kavani na Harmici može svako jutro dobiti vrlo zdrava i ukusno priređena juha od kupusa. Takvi se oglasi, naime, u ono vrijeme kod nas ne mogu naći. Sve su kavane nudile tada i jelo, ali ih od gostionica ponajprije razlikuju izbor tiska i društvene igre. Krešić nadalje kaže: »...Prve nedjelje našeg novog gospodstva podosmo ja i moj novi prijatelj u kavanu Kruni ugarskoj (hoteli s kavanama 'Kruni ugarskoj' i 'Caru austrijskom' nalazili su se u Ilici br. 4 i 6 — danas NaMa, op. a.) odjeveni po modi u tijesnih hlačah, u modrom fraku sa repovi do pete i pozlaćeni gumbi. Danas je gostiona Kod krune ugarske jedna od nižih, no onda bijaše to etablissement finije vrsti sa jednim rokoko biljarom. Najodličnija gospoda i bogati građani sastajali su se u novoj kavani u Dugoj ulici (Arešićeva kuća) (danas Pavla Radića br. 24., op. a.) Zur goldenen Krone...«. ¹² Antun Vakanović (1808-1894), jedan od istaknutih karlovačkih iliraca i političar, zapisao je, međutim, da se ta kavana zvala »Zlatnom Vrču« i da su se tu 1832. običavali sastajati Gaj i njegovi prijatelji. ¹³ Na Jelačićevu trgu (Harmici), na mjestu hotela »Dubrovnik«, stajala je impozantna ugaona palača Pavla Hatza, vlasnika trgovine k »Zlatnom lemešu«. U prizemlju je njezin graditelj Felbinger predvidio prostor za ugostiteljstvo. Tu je do 1829. imao kavanu Josip Stallenberg koji se tada preselio u susjednu Felbingerovu kuću, nakon njega slijedi Petar Gilly, a 1832. lokal je zatražio Andrija Černi. ¹⁴ Čini se da ga nije dobio, jer je tu već sljedeće godine kavana Josipa Höniga »Bijelom križu«. Hönig obavještava »cijenjenju publiku, osobito pripadnike plemstva i gospodu oficire« da drži »Augsburger allgemeine Zeitung«, »Wiener Theater Zeitung« i »Agramer politische Zeitung« koje nabavlja prema čitalačkim potrebama, a uz to dnevno servira i sladoled koji se držao naročitom poslasticom. Kasnije se ta kavana proširila, nazvana je »Velikom« i postala je ubrzo sastajalištem putnika i trgovaca. Za Drugoga svjetskog rata tu se, uz kavene nadomjestke, mešetarilo i švercalo svim i svačim, od vagona cementa, do maslaca i kože za potplate.

U ilirskom Zagrebu postala je slavnom Černijeva »Narodna kavana«, odmah do »Velike«, sastajalište patriotski raspoloženog građanstva, ali i onih iz »horvatsko-vugerske« stranke, što je često znalo dovesti do burnih diskusija i svađa. Sam je Andrija Černi, inače po narodnosti Moravac, bio vatreni ilirac. Slikar Josip Malignani naslikao ga je 1840. u odori narodne straže. ¹⁵ U njego-

¹² Mijo Krešić, n. dj., str. 14-15. Godine 1820. kuća je vlasništvo udovice Nauma Demetra.

¹³ Josip Horvat: *Ljudevit Gaj*, Zagreb 1975., str. 67.

¹⁴ *Spisi grada Zagreba*, 1832., br. 1554 i *Protocollum...* 1832. Povijesni arhiv Zagreb.

¹⁵ *Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba*, 1925., str. 81.

Hotel »Esplanade« izgrađen 1925. prema nacrtu Dioniza Sunka

voj se kavani moglo abonirati na »teatralna ilirska predstavljanja«. Nemčić u svojim sjajnim *Putositnicama* iz 1843.¹⁶ opisuje uzbuđujuću političku atmosferu koja je vladala u to burno preporodno vrijeme oko uvijek prepunih stolova Černijeve kavane. Raspaljena politička »vjeroispovijedanja« smiruje »Bukovčak — ova blagotvorna kap zagrepskih gora... i jedan općeniti i gromoviti 'Puna srca, pune čaše, neka živi što je naše' bijaše signal da su kristinci i karlisti postali Španjolci...« (protivničke političke stranke u Španjolskoj tridesetih godina 19. stoljeća koje su vodili kralj Don Carlos i regentica Marija Kristina, op. a.). U kavani se igra biljar, čitaju se glasno paskvili što niču preko noći u pogodnom toplom političkom humusu, komentiraju se plesovi u Streljani i kod grofa Oršića koji uvijek počinju i završavaju narodnim kolum. U tu su kavanu tada zalazili Babukić, Demeter, Vraz, postojao je — kako piše Rakovac u svom Dnevniku — narodni kao i protunarodni stol, kod kojeg su uvijek kasinisti (članovi mađarskog kasina u Demetrovoj ulici, op. a.), generalkomandisti, oficiri.¹⁷

¹⁶ Antun Nemčić-Gostovinski, n. dj., str. 81-82.

¹⁷ *Dnevnik Dragutina Rakovca*, priopćili E. Laszowski i dr. V. Deželić st., Zagreb 1922., str. 11.

Kavana hotela »Esplanade«, 1925.

O Černijevoj kavani nisu pisali samo naši, zabilježili su je i strani putnici. U bečkom časopisu »Wiener allgemeine Theaterzeitung« koji se u nas tada mnogo čitao, svoje utiske s puta po Hrvatskoj objavljuje Maximillian Schmidt pod naslovom *Crayon-Skizzen aus meiner Reisemappe*.¹⁸ Naslov je zanimljiviji utoliko što Schmidtova putopisna reportaža uopće nije ilustrirana. Devetnaesto stoljeće obogatilo je modu putopisne literature. Nakon pronalaska dagerotipije putopisi su mogli biti popraćeni ilustracijama graviranim u drvu ili metalu prema dagerotipskim i, kasnije, fotografskim predlošcima. Taj epohalni izum djelovao je i na uređivanje časopisa i magazina te su se putopisne reportaže objavljivale u rubrikama ili pod naslovima: »Dagerotipska putovanja«, »Dagerotipije jednog putnika«, »Cosmorama«, ili u sličnim varijantama. Slikari su također postali svjetski putnici, svoje su doživljaje zapisivali različitim slikarskim tehnikama, a pisci i novinari posuđivali su njihovu terminologiju. Putopisi i ilustrirani magazini postali su jednom od najznačajnijih doticajnih točaka među ljudima i zemljama, a izloženi na čitanje

¹⁸ Godine 1842., br. 33, 57, 62.

u javnim prostorima kao što su kavane imali su dvostruko pojačano djelovanje.

U nastavku svoga putopisa, pod naslovom »Gesellige Leben in Agram«, (opisao je još i hrvatsko selo u mračnim bojama, a Karlovac i Ljubljanu vrlo simpatično) Schmidt piše o Zagrebu za kojeg kaže da nije samo glavni, nego i najvažniji grad u zemlji te da ima nekoliko zanimljivih trgova i kuća, a posebno ističe biskupsku rezidenciju i Kaptol. Zagreb je također važan kao trgovački grad, a stranim putnicima na raspolaganju stoje dobri hoteli, gostionice i kavane. Zatim ističe malu, ali ugodnu južnu promenu na brežuljku i zapaža pravilnost gornjogradskih ulica. Život je, kaže, u gostionicama dosta jeftin, *table d'hôte* ima obično do šest ukusno pripremljenih jela. Spominje hotele »Caru austrijanskomu«, »Ugarsku krunu« i »Lovački rog«. Čini mu se da su kavane slabo posjećene, osim za blagdana, kad je u njima vrlo živo, a prijatelji lektire imaju veliki izbor novina i časopisa. Iznimka je uvijek puna Černijeva kavana na Harmici gdje se skuplja odlično društvo koje kod prijateljskog i susretljivog kavanara provodi mnoge ugodne časove. Iz ilirskih vremena moramo još spomenuti »Palajnovku« na Ilirskom trgu. Kavanica je već u vrijeme postanka nosila ime po njezinu idejnom začetniku, poštaru Matiji Palainu, građaninu Zagreba od 1836. Palain je često sa svojim prijateljem Stankom Vrazom šetao tim dijelom grada uz istočni bedem pa je zaključio da bolesnom pjesniku treba ugodne šetnje na svježem zraku te je tako nastala Sjeverna promena, danas Vrazovo šetalište i kućica za okrepu, »Erfrischungslokal«, kako su nazivali »Palajnovku«. Šetalište je bilo izgrađeno 1841., a kavana svečano otvorena godine 1845., uz svirku vojne kapele i prisustvo velikog broja građana. Ta mala skladna klasicistička građevina pripisivana je graditelju Bartolu Felbingeru, ali kako su u vrijeme njezina nastanka Felbinger i Palain bili u zavadi, pretpostavlja se da je autor »Palajnovke« graditelj Kappner.¹⁹ Ta je kavanica danas ponovno otvorena da u modernom enterijeru okuplja mladu publiku i izlaže grafike naših suvremenih umjetnika.

Čini se da nitko nije riječima ili slikom zabilježio uređenje naših tadašnjih kavana (osim jela, pila i političkih dvoboja), ali se sačuvala rugalica iz godine 1845. u »Kalendaru zagrebečkom« tiskara i knjižara Franje Župana. Tu su se svake godine u novogodišnjoj čestitki jednostavnim i naivnim stihovima kritizirali običaji, modne ludosti, odnosi slugu i gospodara, književnici Gajeva kruga (jer Župan je bio Gajev protivnik!), uglavnom, sve što je kroz

¹⁹ Lelja Dobronić, *Bartol Felbinger...*, str. 130.

godinu dana moglo zapeti za oko anonimnom kritičaru. On se zapravo ruga književnicima, ali usput saznajemo nešto i o »poročnom« životu kakav se vodio u kavanama:

»...Id'mo nazad u kavane,
da vidimo preštimane,
i ostale gospodine,
domovine lepe sine,
pri karticah kak sediju,
lepo vreme kak trošiju,
pitaju sad naši ljudi
gde mladići vreme gube,
književnost je čisto mala,
bogme tak s ne povekšava
kak se hoće povekšati,
nigdo neće pomoć dati,
on koj dati kaj god more,
drugde troši preko žnore.
Kak velim vu toj kavani,
svaki ima, gdo kaj kani,
jeden meso drugi torte,
tretji vino svake sorte
tu sve biva jak obilno
neg'i novci se tu silno
trošiju prez vsake mere...«²⁰

Već od šezdesetih godina u Zagrebu ima više elegantnih kavana. Na mjestu kavane »Zum Kaiserwirt« otvorio je osječki slastičar Franjo Krežma, otac slavnog violinista, godine 1866. »publici za razgledanje«, kavanu i slastičarnicu koja je postala stjecištem otmjene zagrebačke publike. Luksuzno je bio uređen salon u slastičarnici, ukrašen umjetničkim djelima. Pecivo, likeri, želei, torte, ledena kava, uređenje — sve je bilo na nivou takvih lokala u europskim velegradovima, kako nas obavještavaju tadašnje novine.²¹ Tu je kavanu Krežma vodio do 1882., a sljedeće je godine otvorio kavanu »Zagreb« na uglu Zrinskog trga i Berislavićeve ulice, u kući baruna Metela Ožegovića, izgrađe-

²⁰ *Putovanje Jendreka*, 1845.

²¹ »Agrarmer Zeitung«, 27. 8. 1866. Na gospodarskoj izložbi 1864. izložio je kandirano voće i umjetnine od šećera, odlikovan diplomom.

Pročelje kavane »Dubrovnik« 60-ih godina prošloga stoljeća

noj 1874.²² Na prostoru Zrinskoga trga bilo je nekada sajmište, a nakon regulacije grade se redom najveće i najljepše zagrebačke palače. Kavana »Zagreb« bila je uređena u stilu bečkih kavana, ali 1925. taj je prostor moderniziran te je odstranjen sav stari inventar. Sve srednjoeuropske kavane bile su tada jednako opremljene, tek su oblici namještaja i detalji otkrivali stil vremena. Da je kojom srećom sačuvan koji takav stari ambijent, bila bi to zaista kulturno-povijesna vrijednost kakvu danas ima, na primjer, kavana »New-York« Budimpešti, obnovljena u starom stilu, ili »Tomaselli« u Salzburgu.

²² Ivan Ulčnik: »Naši stari zagrebački privrednici«, »Franjo Krežma«, Zagreb, 3/1935., br. 10, str. 283-284.

Unutrašnjost »Gradske kavane« danas

U nekadašnjim su kavanama gosti sjedili za okruglim mramornim stolićima na laganim *thonet* stolcima od savijena drva koji su se proizvodili već od sredine 19. stoljeća. Uza zidove su se nalazili kanapei od *pelucha* ili lože s niskim pregradama, tako da je svaki gost imao pregled nad kavanom, jer se tu dolazilo vidjeti i biti viđen, što je jedna od važnih društvenih funkcija svake prave kavane. Obješeni na zidovima ili izloženi na posebnim stolićima, pričvršćeni na drvenim laganim okvirima, nalazili su se svi mogući časopisi i novine, domaći i strani. Istaknuto mjesto zauzimala je kasa, taj čarobni kredenc od plemenita drva koji se blistao poput oltara, s brušenim ogledalima, *aufzaticima* s finim pecivom, staklenkama s rumenim, smaragdnozelenim i zlatnožutim likerima, s alpakom i srebrom, s vazama s cvijećem, a usred svega tog svjetlucavog blaga kočilo se dotjerano poprsje one slavne krležijanske kasafrajle što je lupkajući dlanom po metalnom zvoncu dozivala konobare i dijelila im kockice šećera za *moce*, kapucinere i bečke sa šlagom. Uokolo su se spretno kretali konobari u bijelim bluzama i dugačkim bijelim pregačama

»Gradska kavana« 1963.

(što se još uvijek može vidjeti u pariškim kavanama), natkonobari u smokin-zima i pikoli, mali konobarski šegrti. Posebno su se na stoliću-vitrini raznosili kolači, a na pladnju fine vrste cigareta i cigara. Uvečer, negdje u kutu, u boljim je kavanama svirao salonski orkestar potpurije iz popularnih opera i opereta. Neke su kavane imale odvojeni prostor za igre ili čak posebne sobe s biljarima i stolićima s drvenom pločom za različite igre na dasci (šah, dama, kocka), ili s prekrivenim zelenim suknom za igranje karata. Nad biljarskim stolovima visjele su dvokrake plinske svjetiljke sa zelenim sjenilima. Zacijelo je bilo ugodno posjediti u dremljivoj tišini takve kavane, osobito u pri-jepodnevnim satima kad kava nekako posebno opojno miriše po dalekim lu-kama i gradovima Levanta, zapadne Indije ili Južne Amerike, odakle stižu one sive grube vreće pune zelenosmeđih zrna kave, ili slušati sudaranje bi-ljarskih kugla, ili mekani zvuk onih malih istočkanih crno-bijelih koštanih pločica domina, a iza gustog, lelujavog vela dima čuju se prigušeni glasovi igrača: šah... mat... domino...

U stilu bečke kavane bio je uređen i »Korzo« koji se najprije nalazio na po-četku Tomičeve ulice, a od 1907. u novoj zgradi Prve hrvatske centralne šte-dionice u Ilici, podignutoj prema nacrtima arhitekata Hönigsberga i Deutscha.²³ Arhitektura je historicistička, s elementima secesijske dekoracije, kako se tada na prijelazu stoljećâ u Zagrebu dosta gradilo. Unutrašnjost ka-vane opremljena je u stilu secesije, prema projektu Otta Goldscheidera, a novost u Zagrebu bila su ulazna okretna vrata.

Naši i strani vodiči ističu nekoliko velikih zagrebačkih kavana od kojih se među prvima spominje »Narodna kavana« s francuskim, njemačkim, tali-janskim, engleskim, mađarskim, srpskim, slovenskim i češkim novinama i časopisima, kavana »Zagreb« sa 60 novina, dva biljara i igračnicom te »Veli-ka kavana« s političkim, beletrističkim i satiričkim listovima na svim europ-skim jezicima. Kavane su radile ljeti od 5, a zimi od 6 ujutro pa do ponoći, odnosno do 1 sat u noći. Gosti su se dijelili obično prema interesima i zani-manjima, točno se znalo u kojoj se kavani sastaju trgovci, burzovni mešetari, bankovni i privatni činovnici, gdje je stol vladinih činovnika i oficira, gdje se mogu naći šahisti, gdje novinari, pa glumci i pisci, gdje je duhovno žarište grada, gdje novčano, upravno ili vojno, a posvuda je onih spremnih na kolportažu skandala iz otmjenih zagrebačkih krugova. No, postojala je i bo-ema, pjesnici koji su se mogli naći u svim kavanama i gostionicama, kojima je svako kavansko ognjište bilo toplo, pogotovo ako se moglo posjediti samo uz čašu vode ili popiti štogod na dug do prvih honorara. Ta su jata sanjara i

²³ »Viesti Hrvatskog društva inžinira i arhitekata«, 27/1900/ br. 3., str. 33-34.

svađalica poput Matoša, Čerine, Donadinija i Ujevića kružila gradom od kavane »Zagreb«, do kavane »Bauer« u Frankopanskoj 2 gdje je bilo sjedište naše slikarske i književne moderne, od »Kazališne« otvorene 1906. do »Korza«, od Kavane na Strossmayerovu šetalištu do »Medulića«. Njihove su kavanske večeri bile burne i glasne, svađa i ponekad pljuska bijahu znaci da se u gradu u politici ili kulturi događa nešto izuzetno. Kavani su svoje stihove posvetili A. B. Šimić, Wiesner, Krklec, Polić, Krleža (»O, ta kavana žuta, užasna, našoj misli svijetli je Azil...!«).²⁴

Kavana bijaše poput rimskog foruma, tu su se izmjenjivala mišljenja, formirali pogledi, vodile bitke s kritičarima, stvarale odluke važne po život grada, a ponekad i cijele zemlje. Postojao je i rat među kavanama, odnosno njihovim gostima. U »Kazališnoj kavani«, sastajalištu mladih intelektualaca, naprednjaka i pravaša, rodile su se »Koprive«, list koji je u prvim godištim bio iznad svih stranaka, koji na pranger svoje satire nije osudio samo političare, malograđane i kapitaliste, nego i goste kavane »Korzo« gdje se obično sastajala društvena krema. »Koprive« su pozdravile otvaranje »Korza« s dobrodošlicom:²⁵ »Vrijedni zagrebački kavanar gosp. Kasti otvorio je veliku i lijevu modernu uređenu novu kavanu pod starim imenom kavana Corso. On se trsi i nastoji, da u njegovu lokalnu bude sve na svom mjestu i da sve ima svoje značenje. Tako će (...) namjestiti u svom lokalnu tri profesora hrvatskog jezika, koji će goste, naročito dame, besplatno podučavati u hrvatskom jeziku. Konačno će namjestiti još dva velika ventilatora, da se lokal uzmogne dovoljno luftirati, pošto usprkos izvrsne ventilacije nije u njem zrak nikada dovoljno čist...«.

Salonskom intimnom tipu pripadala je slastičarnica-kavana Stjepana Kostinčera. Obrt je izučio kod Gerbauda u Budimpešti (osnovao slavni »Kugler« 1857), zaposlio se u Beogradu, a 1927. otvorio lokal u Nikolićevoj 3 (danas Teslinoj), kakav u gradu tada nije postojao, a nema ga ni danas: crveni i modri (pušaći) salon, s namještajem vjerojatno iz tvornice »Bothe i Ehrmann« na Savskoj cesti, koja je preuzimala kompletnu opremu stanova, banaka, hotela, kavana i restauracija. Nakon Drugoga svjetskog rata nestalo je vitrina, ogledala, naslonjača i sagova, a pregrađeni prostor socijaliziran je u plastici i pultovima uz koje se espresso ispija u srku.

Na kraju moramo spomenuti i one takozvane »kafešantane« s artistskim programima, s gostovanjima bučno najavljivanih pjevačica kupleta i popular-

²⁴ *Simfonije*, Zagreb 1933., »Nokturno«, str. 119.

²⁵ »Koprive«, 2/1907., br. 12.

nih šlagera, kavana u kojima su se priređivali i plesovi, a policija je često morala uredovati. Takva je bila prije Prvog svjetskog rata kavana »New-York« na Trgu bana Jelačića 25, zatim kavana »Zora« na početku Preradovićeve ulice, danju opskurna poluprazna prostorija pod boltama, a noću su tu zelene plinske lampe, mutna ogledala i našminkana kasafrajla okružena kositrenim tanjurićima sa šećerom. Sluga je često pozivao fijakere sa stajališta na Preradovićevu trgu za goste s visokim titulama koji bi se sa šeširima navučeni na oči lopovski iskradali iz te sumnjive kavane. Na Jelačićevu trgu postojala je kavana »Vječnom svjetlu« gdje su noću zasjedali razni kartašivaralice, »Kozaci«, kako su ih zvali, pa i pravi džepari, zbog čega je policija vlasniku Lavoslavu Heimbachu morala konačno oduzeti kavanarsku do-

»Mocca«, nekad kultno okupljalište na početku Ilice

zvolu. Odmah do ove kavane s pobožnim nazivom, nalazila se i druga, također pobožnog imena, »Kod Angelusa«, gdje se po cijelu noć sviralo i galamilo te je i tu policija bila čestim gostom.²⁶

Vrijeme kultivirane dokolice ili radnog prostora umjetnika i književnika već pripada prošlosti, ali ipak treba spomenuti i bečki »Griensteidl«, sjedište literarne elite »Mladog Beča«. Kavana je zatvorila vrata 1898., uz gromoglasni protest Karla Krausa (*Die demolierte Literatur*), pa se društvo preselilo u kavana »Central« u čarobnoj romantičnoj Ferstelovoj palači. Tu su, pak, kibici-

²⁶ »Po starim zagrebačkim kavanama«, »Narodni list«, 1954., 13/VIII.

Tkalčićeva ulica, jedna od najstarijih zagrebačkih ulica, danas ispunjena kavanama

rali naši bečki studiozusi i jedan od njih, Guido Jeny, sjeća se kavana »gdje je bilo mnogo najozbiljnijih i najuglednijih revija kao u mračnoj kavani Central u Herrengasse pod gotskim svodovima«. Taj mladobečki fluid potaknuo ih je da u Residenzstadtu 1898. pokrenu časopis »Mladost«, koji je, pak, u zagrebačkim kavanama odjeknuo polemikama i raspravama »o biti umjetnosti« i pripomogao afirmaciji Društva hrvatskih umjetnika s njihovom prvom izložbom »Hrvatski salon« 1898. u Umjetničkom paviljonu.

U našem su gradu neke stare kavane poznate još samo po nazivu i lokaciji. »Velika kavana« u novoj kući trgovca Milinova ponovo je otvorena 1937., preimenovana u »Dubrovnik«, doista velika, s 1200 mjesta, modernizirana 1940-1942. u punom sjaju i plemenitu materijalu prema nacrtima arhitekta Zdenka Strižića, uz suradnju Branka Bona. U sadašnjem »Dubrovniku« prostorno i uređenjem nema joj traga. Secesijski »Korzo« nestao je u Gombošo-

Kavane su danas uzduž cijele Bogovićeve ulice

voj adaptaciji tridesetih godina prošloga stoljeća, u posljednjoj Richterovoj, sa snack-barom, totalno je devastiran, čeka neizvjesnu bolju budućnost kao i »Medulić«, gdje su nekoć kipar Rendić i slikar Medović zbijali šale. »Kazališnu« su nekoliko puta svlačili te preoblačili i ona s kazališnom publikom i glumcima nema više nikakve veze. U »Gradskoj kavani« još je nakon obnove donekle sačuvan stari štih egzotične romantike art décoa i jazza.

Čini se da je Zagreb, taj *brzoživi grad*, kako ga je nazvao Gjuro Szabo, uvijek bio spreman brzo srušiti i odbaciti ono što trenutno nije u modi pa, doista, i nije u današnjoj mondijalnoj betonskoj civilizaciji.